

ARUZ POETIKASINI O'RGANISH (IMOLA, TAG'YIR MISOLIDA)

Kuvatova Nafisa Zayerjanovna
SamDChTI akademik litseyining
Ona tili va adabiyoti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada aruz vaznida uchraydigan imola, tag'yir atamalarining izohi, ularni ayrim she'riy baytlar tarkibida qo'llanishi va ularga xos xususiyatlar yoritiladi.

Imola – aruz atamalaridan bo'lib, vazn taqozosi bilan tarkibida cho'ziq unli bo'lgan ayrim yopiq hijolarni, unlini cho'zib talaffuz qilish hisobiga, o'ta cho'ziq hijo qilib o'qishni ifodalaydi. Masalan, Boburning

Yoz fasli, yor vasli, do'stlarning suhbatlari,

She'r bahsi, ishq dardi, bodaning kayfiyati baytidagi yoz, yor, do'st, she'r, ishq so'zlari tarkibidagi o, o', e, i unllarini ancha cho'ziq talaffuz qilinadi. Bular taqti' chog'ida, shuningdek, she'r chizmasida ikki hijo, ya'ni bir cho'ziq va bir qisqa hijo hisoblanadi.

Istihlof – aruz atamalaridan biri bo'lib, jonli tilda qisqa talaffuz qilinuvchi ba'zi unllarni she'rni o'qish chog'ida cho'ziq unli sifatida talaffuz qilishni ifodalaydi. Masalan, Navoiyning

Meni men istagan o'z suhbatig'a arjumand etmas,

Meni istar kishining suhbatini ko'nglim pisand etmas. Baytida «kishining» so'zidagi ikkinchi «i» unlisining cho'ziq unli tarzida o'qilishi istihlofga misol bo'la oladi. Chunki kundalik hayotda «kishining» so'zidagi ikkinchi «i» unlisini qisqa talaffuz qilingani holda (Bir kishining ovozi eshitildi.), yuqoridagi baytda vazn talabi bilan ushbu unli cho'ziq o'qilmoqda. Boburning:

Qaro zulfung firoqida parishon ro'zgorim bor,

Yuzungning ishtiyoqida ne sabr-u, ne qarorim bor baytidagi «firoqida», «ishtiyoqida» so'zlaridagi keyingi «i» unllari hayotiy talaffuzga zid o'laroq cho'ziq unli tarzida o'qiladi. Va istilof hodisasini yuzaga keltiradi. She'riyatda istilof hodisasi juda ko'p uchraydi. Lekin bunday holatlarda unlining cho'ziq talaffuz qilinishi talaffuzda va tinglaganda g'aliz, quloqqa malol keladigan darajada bo'lmasligi kerak.

Alisher Navoiyning yana bir bayti misolida:

Gulruxi ra'noqadim chun bog' tavr aylar borib,
 Infiolidan guli ra'no qizarib, sarg'ayib.

Baytda «infiolidin» so'zi tarkibidagi «li» bo'g'ini birinchi baytdagi «ra'noqadim» so'zidagi «no» bo'g'iniga moslashtirib qisqa hijo bo'lsa-da, cho'ziq talaffuz etiladi.

Tag'yir – «o'zgartirish» ma'nosini ifodalovchi aruz atamasi bo'lib, ayrim so'zlarni vaznga muvofiqlashtirish uchun ularning tarkibidagi ayrim tovushlar, harflar o'rnini almashtirish usulini ifodalaydi. Mumtoz she'riyatimizda tag'yirning quyidagi shakllarini ko'rishimiz mumkin:

1. Ayrim so'zlarning birinchi hijolaridagi harflar o'rnini almashtiriladi. Chunonchi:

Banda g'am ichra xastaman, zulfung bikin ishkastaman,

Ishkasta-yu ham bastaman, bu qulni, kel, ozod qil! (Komil Xorazmiy)

Baytda «shikastaman» so'zining «ishkastaman» tarzida o'zgartirilgani tag'yir hodisasini yuzaga keltirgan.

Bilman, ko'ngulda xollaringning xayolidur

Yo kirpiging tikanlarin aylabsen ustuvor

Baytda "kipriging" so'zining "kirpiging" tarzida o'zgartirilgani tag'yir hodisasini yuzaga keltirgan.

2. Ayrim so'zlarning ikkinchi hijolaridagi tovushlar, harflar o'rnini almashtiriladi. Masalan:

Latofatda yuzung' ham gul emish, ham gulsiton ermish,

Halovatda labing ham jon-u, ham oromijon ermish. (Navoiy)

Bahor-u bog' sayrin ne qilaykim, dilsitonimning

Yuzi gul, zulfi sunbul, qomati sarvi xiromondur (Bobur)

Baytlarda "guliston" so'zi "gulsiton", "diliston" so'zi "dilsiton" tarzida o'zgartirilgan. So'zlarning tag'yirga uchrashi asosan turkiy tilga boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarda uchraydi. Bu vazn talabi bo'lishi bilan bir qatorda so'zni turkiy ohangga moslashtirishni ham ko'zda tutadi. Ba'zan Atoiy, Navoiy taxalluslarini vaznda muvofiqlashtirish uchun bu so'zlar oxiridagi ikki harf o'rnini almashtirilib, Atoyi, Navoyi tarzida yoziladi.

Atoyi ko'zlariga yor xoki rohing erur,

Ki ko'zga loyiq emas to'tiyodin o'zga musohib.

Dayrda ko'r Navoyini mug'bachalar g'amidakim,

Egnida chok xirqavu ilgida bir ayog' erur.

4. She'riyatda keng qo'llanuvchi ayrim so'zlar vazn taqozosi bilan turlicha tarzda o'zgartirilib o'qilishi mumkin:

a) jam', sham', nav', naf' kabi arabcha ayn harfi bilan tugallanuvchi so'zlar she'rdagi o'rniga ko'ra bir cho'ziq hijo yoki bir cho'ziq, bir qisqa hijo tarzida qo'llanishi mumkin. Masalan:

So'z ila naf' o'lmasa el peshasi,

Yaxshi kerak ko'nglida andeshasi. (Navoiy)

Bu nav' ermas ato qo'ymodi otin,

Ki ko‘rgach ishq aning pokiza zotin. (Navoiy)

FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR

1. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
2. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
3. Аъзамов А. Аруз. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006.
4. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
5. Болтабоев Ҳ. “Рисолаи аруз” ва аруз ҳақида / Мумтоз сўзқадри.– Т.: Адабиёт ва санъат, 2004.